

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13827685>

ATOQLI OTLARNING MADANIYAT VA TARIX BILAN BOG‘LIQLIGI

Nilufar Muhiddinova

Prezident ta’lim muassalari agentligi

Nurota Ixtisoslashtirilgan maktabi o‘qituvchisi

nilufarmuhiddinova8998@gmail.com

Annotatsiya: ma’lum bir xalqlar tillarini qiyoslar ekanmiz, ushbu millatning madaniyati, boy tarixi va boshqa fanlar bilan bog‘liq ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu maqolada nomshunoslik – onomastikaning qiyosiy tilshunoslikdagi dolzarbligi va O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalish endi rivojlanib kelayotganligi, ayniqsa qiyosiy tadqiqotlar orqali til va madaniyatning o‘zaro ta’siri chuqur o‘rganilmoqda.

Kalit so‘zlar: onomastika, lingvokulturalogiya, nomshunoslik, tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik.

Annotation: When comparing the languages of certain nations, we can observe the connection of these nations with their culture, rich history, and other subjects. This article discusses the relevance of onomastics—the study of names—in comparative linguistics and how this field is still developing in Uzbek linguistics. Particularly, through comparative studies, the mutual influence of language and culture is being thoroughly examined.

Keywords: onomastics, linguistic cultural studies, name studies, linguistics, comparative linguistics.

Аннотация: Сравнивая языки различных народов, мы можем увидеть связь этих наций с их культурой, богатой историей и другими науками. В данной статье рассматривается актуальность ономастики — изучения имен — в сравнительном языкознании, а также то, что это направление еще только развивается в узбекском языкознании. Особенно через сравнительные исследования глубоко изучается взаимное влияние языка и культуры.

Ключевые слова: ономастика, лингвокультурология, изучение имен, языкознание, сравнительное языкознание.

Kirish. Hozirgi kungacha onomastika ko‘plab tilshunosliklarda alohida lingvistik yo‘nalish sifatida shakllanib, rivojlanib bormoqda. Til va madaniyat, til va etnos, shuningdek, til va mentalitet o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish bilan shug‘ullanadigan ushbu yo‘nalish o‘zbek tilshunosligida ayniqsa qiyosiy tadqiqotlarda endi rivojlanib kelmoqda. Lingvokulturologiya deb nomlanuvchi tilshunoslik yo‘nalishi, ko‘pgina tadqiqotlarda ko‘rsatib o‘tilganidek, tilning kumulyativ funksiyasiga asoslanadi. Bu funksiya orqali ma’lum bir xalqning hayot tajribasi, dunyo haqidagi tasavvurlari va uni bilishga oid his-tuyg‘ulari tilda ifodalanib, avloddan avlodga o‘tadi. Ushbu konsepsiyaga binoan, til dunyoni konsepsiyalashtirish va inson tajribalarini umumlashtirishning, shuningdek, dunyo haqidagi bilimlar hamda jamiyat tarixidagi ijtimoiy ahamiyatli voqealarni saqlashning ilk shakli sifatida qaraladi. Taniqli sotsiolog olim Robert Uatnou o‘zining "Xalqning hayotiy lug‘ati" (Vocabularies of Public Life) nomli kitobi kirish qismida shunday yozadi: - Bizning asrimizda, madaniyatni tahlil qilish ehtimol barcha boshqa davrlardagiga nisbatan ko‘proq inson haqidagi fanlarning markazida turibdi. Bunday toifadagi tadqiqotlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning fanlararo xarakterga ega ekanligidir. Antropologiya, adabiy tanqid, siyosiy falsafa, dinlarni o‘rganish, madaniyat tarixi va kognitiv psixologiya bu borada boy manbalarga, xulosalarga ega va ulardan yangi g‘oyalarni izlab topish mumkin [1;-R. 280].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asrning 60-70-yillarida taniqli rus tilshunosi A.V.Superanskaya atoqli otlarning tilshunoslikda (ayniqsa, chet el tilshunosligida) o‘rganilish tarixi bilan maxsus shug‘ullandi, hamda «Atoqli otlarning umumiy nazariyasi» nomli yirik tadqiqotini e’lon qildi. Ismlar o‘z ob’ekti haqida ma’lum bir axborotlarni berishi mumkin degan fikrni olg‘a surish barobarida, professor A.V.Superanskaya ushbu axborotlarning uch tipini qayd qilib o‘tadi: 1) lisoniy, ya’ni til birligi sifatida ular shaxslarni atashga, individlarni bir–biridan ajratishga xizmat qiladi; 2) nutqiy, ya’ni ushbu axborot turida so‘zlovchining shu ismga munosabati ifodalanadi; 3) qomusiy, qomusiy informatsiya esa antroponim asoslagan apellyativ

ma'noga yaqinlashadi (Nazokat ismida noziklik, noz semalari dominantlik qiladi) (Superanskaya A.V. Obshaya teoriya imeni sobstvennogo. M.,1973).

Shundan keyin V.A.Nikonovning "Ism va jamiyat" (1974), A.Karpenkoning "Atoqli va turdosh otlarni farqlashning nazariy asoslari" (1975), A.D.Zverevning "Atoqli va turdosh otlar haqida" (1976), I.I.Kovalikning "Ukrain tilida atoqli va turdosh otlar" (1977) nomli asarlari e'lon qilindi; "Atoqli va turdosh otlar" nomli alohida ilmiy to'plam nashr etildi (1978). Taniqli olim A.A.Reformatskiy o'z vaqtida atoqli va turdosh otlarni quyidagicha farqlashni taklif etgan edi: atoqli otlar birinchi navbatda nominativ funksiyaga ega, ya'ni muayyan predmetlarni, narsa-hodisalarni alohida nomlash uchun xizmat qiladi, turdosh otlar esa semasiologik, ya'ni ifodalovchi funksiyani bajaradi, ya'ni ular predmet, voqea-hodisalarni nomlash bilan birga ular hidagi tushunchani xam bildiradi. inson va narsalarning nomi ularga xos bo'lgan tabiatlaridan kelib chiqqan holda, ayniqsa, tabiatlaridagi muhim xususiyatlarga urg'u berilgan holda o'zlashtiriladi degan faraz ko'pgina filosof va tilshunos olimlarning ilmiy ishlarida o'z aksini topdi (Losev 1990; Lotman 1971; Toporov 1989; Florenskiy 2000).

O'zbek tilshunosligida atoqli otlar tizimini o'rganish borasida muayyan ishlar amalga oshirilgan. Ayniqsa, E. Begmatov, N. Husanov, G. Sattorov, S. Rahimov, I. Xudoynazarov, R. Xudoyberganov va boshqalar o'zbek antroponimlari haqidagi materiallarni to'plashga, leksik va semantik xususiyatlari, lingvistik tuzilishi, ismlarning etnografik va motivatsion ma'nolarini o'rganish, o'zbek mintaqaviy antroponimiyasining o'ziga xos tomonlarini kuzatish, ismlarning orfografik va izohli lug'atlarini tuzish sohalariga munosib hissa qo'shishgan. Biroq, o'zbek antroponimiyasining paydo bo'lishi va rivojlanishi, ismlarning nominativ xususiyatlari, nomlashning motivatsion asoslari, lingvistik va nolingvistik tamoyillarning roli, antroponomiyani sotsiologik nuqtai nazardan ilmiy o'rganish kabi muammolar hanuzgacha tegishli tadqiqotchilarni kutmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ingliz tilshunosi Alan Gardinerning "Atoqli otlar nazariyasi" (1954) asari onomastika fanini yangi bosqichga olib chiqdi. U Dj. Millning

atoqli otlar ma'noga ega emas degan fikrini rivojlantirib, atoqli otlar aslida o'ziga xos nomlar ekanini va ular predmet yoki voqea-hodisaga oid aniq, konkret tasavvurlarni ifodalashini ta'kidladi. [2;-A. 119]. Shu nuqtai nazardan atoqli otlar ikki turga bo'linadi: a) mujassamlanuvchi, ya'ni timsol bo'la oluvchi atoqli otlar; b) mujassamlanmovchi, ya'ni timsol bo'la olmaydigan atoqli otlar. Masalan, Vilyam Shekspir va Temza daryosi mujassamlanuvchi atoqli otlar guruhiga kiradi, chunki ular ma'lum bir shaxs (bu yerda buyuk dramaturg) yoki geografik ob'ekt (daryo) haqida umumiy, yaxlit tasavvur beradi. Agar biz faqat "Vilyam" desak, bu shunchaki bir kishi ismi bo'lib, umumiy bir tasavvurni ifodalaydi. Tarixiy nuqtai nazardan olib qaraganda, mujassamlanuvchi atoqli otlar avvalroq paydo bo'lgan.

Misol uchun, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi antroponimlar mujassamlanuvchi atoqli otlar guruhiga kiradi, chunki ular mamlakatimiz tarixida, davlat va madaniyatida muhim o'rin tutgan mashhur shaxslar haqidagi timsollarni o'zida mujassamlashtiradi. Ota-onalar o'z farzandlarini shunday mashhur shaxslarga o'xshashini istab, Temur, Temurbek, Ulug'bek, Alisher, Bobur kabi ismlarni qo'yganlar, bu esa mujassamlanmovchi atoqli otlar qatoriga kiradi.

Bunday qarashlar tilshunoslikda atoqli otlarga abstrakt-mantiqiy va konkret-tarixiy nuqtai nazardan yondashuvni shakllantirdi.

Antroponimiyani tashkil qiluvchi nomlar quyidagi atoqli otlardan tashkil topadi:

1. Ismlar. 2. Laqablar. 3. Familiyalar. 4. Otaismlar. 5. Taxalluslar. 6. Shaxsni nomlashning boshqa xil tarixiy shakllari.

"Familiyalar sizning oilangiz tarixi haqida ko'p narsalarni ochib berishi mumkin, ammo ular noto'g'ri ma'lumotlar koniga aylanishi ham mumkin." degan edi Pol Bleyk o'z maqolasida : - Sizning familiyangiz qayerdan kelib chiqqanligi yoki odamlar familiyalarini qachondan va nima uchun ishlatishni boshlaganlari bilan hech qiziqqanmisiz? Men "Gateway" darsligidan "Oila ismlari" bo'yicha dars o'tayotgan paytimda ingliz familiyalari va ularning kelib chiqishi haqidagi maqolaga duch keldim, bu mavzuga qiziqib qoldim va uni o'rganishga qaror qildim. Ingliz tilida so'zlashadigan mamlakatlarda familiyalar odatda "last name" so'zma so'z so'nggi

ism' de gan ma'noni bildiradi, yoki "surname" deb nomlanadi, chunki avval ism, so'ngra familiya yoziladi. Men hatto ba'zi yozuvchilar tomonidan berilgan ism "given name" so'zma so'z 'tug'ilganda berilgan ism' yoki "forenames" so'zma so'z 'oldinda keluvchi ism' orqali ifodalanishini ko'rdim [3;-P. 237].

Tahlil va natijalar. Onomastika sohasining ko'plab tilshunoslik yo'nalishlarida alohida bir soha sifatida shakllanib rivojlanishi til va madaniyat, til va etnos, shuningdek, til va mentalitet o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni o'rganishga yo'naltirilgan. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalish endi rivojlanib kelmoqda, ayniqsa qiyosiy tadqiqotlar orqali til va madaniyatning o'zaro ta'siri chuqur o'rganilmoqda. Lingvokulturologiya deb nomlanuvchi bu tilshunoslik yo'nalishi tilning kumulyativ funksiyasiga asoslanadi. Kumulyativ funksiya orqali xalqning hayotiy tajribalari, dunyo haqidagi tasavvurlari va uni bilishga oid his-tuyg'ulari til orqali ifodalanib, avloddan avlodga o'tadi. Bu nuqtai nazardan til nafaqat muloqot vositasi, balki dunyoni konsepsiyalashtirish va inson tajribalarini umumlashtirish uchun asosiy vosita hisoblanadi. Shu orqali til, jamiyatda ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan voqealarni va tarixiy hodisalarni saqlash va yetkazishning ilk shakli sifatida qaraladi. Tilshunoslikda atoqli otlarga yondashuv abstrakt-mantiqiy va konkret-tarixiy asosda shakllandi. Atoqli otlar nominativ funksiyaga ega bo'lib, ma'lum predmetlar va hodisalarni alohida nomlash uchun xizmat qiladi. Turkum otlar esa semasiologik funksiyaga ega bo'lib, predmet yoki hodisalar haqida tushunchani ifodalaydi. Bu nuqtai nazar atoqli otlar va turdosh otlarning funksiyalari orasidagi farqni belgilaydi. Atoqli otlar, ularning predmet yoki shaxs haqidagi aniq timsollash funksiyasi orqali, tilning ma'lumotni saqlash va uzatishdagi roli muhimligini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqotlar atoqli otlar tizimi va ularning lingvistik hamda sotsiologik jihatlarini o'rganishga xizmat qiladi. Ular tilning nafaqat muloqot vositasi, balki madaniyatni uzatish va saqlashning muhim qismi ekanligini namoyish etadi. Atoqli otlar orqali biz jamiyatning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tuzilishini chuqurroq tushunishimiz mumkin.

Umumiy qilib aytganda, bu tahlillar tilning insoniyat tajribasi va dunyoqarashini qanday saqlashi va yetkazishini, shuningdek, til orqali shaxs va jamiyatni qanday tasavvur qilishimiz mumkinligini ko'rsatadi. Atoqli otlarning lingvistik va madaniy ahamiyati, ularni o'rganishning turli yondashuvlari orqali yanada chuqurroq anglash mumkin.

Qo'shimcha sifatida shuni ham aytib o'tish kerakki, o'zbek antroponimiyasining paydo bo'lishi va rivojlanishi, ismlarning nominativ xususiyatlari, nomlashning motivatsion asoslari, lingvistik va nolingvistik tamoyillarning roli, antroponomiyani sotsiologik nuqtai nazardan ilmiy o'rganish kabi muammolar hanuzgacha tegishli tadqiqotchilarni kutmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Wuthnow R. Vocabulary of Public Life. – London: Routledge, 2002. – 280 p.
2. Alan Gardiner– “Atoqli otlar nazariyasi”, 1954. p.110
3. P.B. Redmonds (2002), “Surnames in Genealogy: A New Approach”, Federation of Family History Societies, p.p:237.